

КОЛИЗИИ НА САМОИДЕНТИФИКАЦИЯ

Юли 1992 *

Опитът от развитието на т. нар. социалистически страни след краха на комунистическите режими в тях и разпадането на съветската империя е уникален във всичките си измерения. Но особено интересни са духовните проекции на процесите, ставащи в Източна Европа, м по-конкретно в България. Тези процеси, независимо от конкретните условия, в които се осъществяват, протичат и се преживяват от хората ТРУДНО.

Днес от известна дистанция по отношение на първоначалната еуфория може да констатираме, че много от нас не са били готови за новата ситуация. Демокрацията се оказа не „такава“, каквато „трябваше да бъде“. Много от пламенните радетели за демократизацията на България, започнали своята борба с режима на последния комунистически лидер Т. Живков още преди 10 ноември 1989 г., днес са разочаровани от реалното „посткомунистическо“ развитие. Показателен е и фактът, че много от първоначалните лидери на Съюза на демократичните сили (СДС) днес са извън неговите рамки и са в опозиция на политиката му като управляваща сила. Критичните наблюдатели, констатирайки разочарованието в средите на демократично настроената българска интелигенция, отбелязват, че то е плод едва ли не на фаталния сблъсък на наивните и до голяма степен утопични представи за толерантността и хуманността на „нормалното“ демократично общество към реалностите на политическото и икономическото развитие. Още К. Манхайм смята, че главният формиращ принцип на съзнанието е наличието в него на утопични пластове. И ако демократичното движение още в началото не беше вдъхновено от утопията за „нормално“ — демократично общество, СДС едва ли щеше да получи поддръжка сред избирателите и през 1990, и през 1991 г.

Това Особено се отнася до вторите парламентарни избори, когато станаха видими негативните ефекти от започнатата от икономическите експерти на СДС реформа. Проблемът изобщо не е в

това, че участниците в едни или други масови радикално променящи обществото процеси са водени от утопии. Независимо от това, че всяка утопия в определена перспектива става разрушителна, без нея не може да бъде извършен радикален скок в живота на обществото. Утопията активизира масите, „разтваря“ пред тях неподозираните хоризонти на историческото време. Не е случайно, че Манхайм определя утопия като иманентна за съзнанието форма на виждане на историческото време. Трябва да се има предвид, че утопията не е доминиращо в колективното съзнание, тя владее постоянно съзнание само на неколцина „адепти“. Баналното всекидневие някак приглушава „чувството“ на обществото за неговото „място в историята“, стеснява хоризонта на историческото виждане до точката на емпиричното „тук-и-сега“. И само в някои моменти това „чувство за времето“ се изостря. Най-често става като резултат от „разочарование“. Утопичното израства от рязкото изостряне на усещането за „неистинност“ на реалността, за „отклоняването“ и от желанния идеал. Това разочарование обаче най-често не е само емпиричен ефект от едни или други тенденции в общественото развитие. Разочарованието от реалността е резултат от кризата на обществената себеидентичност. Обществото или големи групи от негови членове като че ли губят способността си за правилно самооценяване.

Възниква дефицит от обясняващи конкретни събития образци. Утопията запълва този дефицит, подменяйки всекидневните, прагматични и коренящи се в здравия смисъл скали от ценности с нещо като „мащаба на вечността“ (Манхайм). Крахът на логиката на здравия смисъл при екстремални условия засилва ролята на утопичния мащаб за възприемане на реалността, прави индивидуалното съзнание по-податливо за утопични настроения и внушения.

Спецификата на развитието на демократичните промени в България, за разлика от другите източноевропейски страни, е, че тук емоционалната възбуда и явните признаци на недоволството получиха разпространение в масови мащаби много по-късно. Може

да се говори даже за някакъв парадокс. В България първо комунистическата върхушка започна „демонтажа на системата“, а чак след това като че ли изведнъж се „разбушува“ общественото недоволство. Само интелигенцията в своето мнозинство веднага след 10 ноември зае антикомунистически позиции, което стана един от определящите фактори за еволюирането на демократичното движение. Превратът на 10 ноември не би предизвикал мощно опозиционно движение без участието на интелигенцията. В този факт обаче могат да бъдат видени поне две успоредни тенденции.

Едната е свързана с това, което днес наричат „синята идея“ — идеологията на демократичното движение, антикомунистическа по насока и утопична по характер. Другата е свързана с все по-дълбокото и широко недоволство от развитието на икономиката на страната, с рязкото влошаване на живота на все повече слоеве на обществото. В известен смисъл демократичната утопия провокираше и оформяше това недоволство.

Но, както показват последните събития, недоволството и разочарованието започват да се „отделят“ от демократичните идеи и нагласи. Изглежда тези идеи не могат да овладеят масовия афект на разочарование от реалността на „победилата“ демокрация, не успяват да снемат кризата на себеидентичността на обществото като цяло, което все още не е склонно да види себе си през призмата на демократичните идеи. По-точно то отказва да признае, това не е демокрацията, която хората желяеха страстно.

Може да се предположи, че утопичните компоненти на масовите настроения в българското общество не им достига силата да оформят и насочат емоционалното напрежение в „необходимото“ русло. От една страна, „нещо“ непрекъснато поддържа „възпалението“ на общественото съзнание (Ив. Дичев), а от друга не позволява на „утопията“ да го „лекува“. Поради това е крайно полезен всеки опит за реконструиране (нещо като психоанализа) на „възпаленото“ съзнание в съвременното българско общество.

По принцип е трудно да се говори за каквото и да било „съответствие“ между утопията и реалността. В психоаналитичен

план утопията е нещо като сублимация на конфликта в съзнанието, опит за неговото преодоляване, за освобождаване от тревожещи го подбуди и образи. Обществото просто „не иска“ да се разпознава в огледалото на рационалните форми и си създава утопичните образи, подменящи тревожещите образи с успокояващи „фантазии“. В тази връзка наблюдаваното днес разочарование може да бъде тълкувано като емпиричен индикатор за продължаващата и даже задълбочаваща се криза на самоидентификацията в обществото.

Разбира се, и недоволството, и разочарованието могат да бъдат интерпретирани като естествени реакции от продължаващото влошаване на живота на много хора. Както вече беше отбелязано, всяка утопия е форма за сублимация на духовните напрежения в обществото или големите социални групи. Утопичният план на съзнанието по този начин като че ли разширява хоризонта на възприеманата в обществото реалност и така го спасява от прекомерния натиск на конфликтните и тревожните преживявания. Най-ефектно с този род „лекуване“ се справя г. нар. хелиастична утопия (К. Манхайм), която овладява съзнанието тъкмо на „низините“ на обществото, на неговите „хтонични“ слоеве. Същността на това духовно състояние е в подготвянето и мобилизирането на хората за едва ли не мигновен „пробив“ в някаква отвъдна реалност, за екстатичен порив и готовност за преодоляване на невероятните трудности в очакване на чудесното „спасение“. Тъкмо тази емоционална нагласа „спасява“ света, примирява хората, страдащи от всякакви лишения.

В България този род утопично съзнание интерпретира демократичното развитие като вид „екстатичен пробив“, като едва ли не мигновена „смяна на системата“. Това умонастроение по правило бе по-силно изразено в групи, заемащи аутсайдерско положение в социалната структура и само за хората, които имат по-ниско образование или квалификация. В българското общество много хора никога не са имали възможност да проверят своите способности и да реализират амбициите си. Тоталитарното общество бе наложило опека, непозволяваща на никого да разчита само на себе си. Неговата

„помощ" правеше невъзможна сигурността в това, дали си постигнал успех самостоятелно или някой има пръст в тази работа. Резултат от продължителното култивиране на социален комплекс за непълноценност е съзнанието за „периферно" положение спрямо „онези" от по-привилегированите групи. Тези аутсайдерски настроения бяха разсеяни, но не се оказаха „събрани" от енергията на „хелиазма", от страстното желание „комунизмът да си отиде". Върху тази социална основа се разви енергичната „синя" опозиция, в съзнанието на която демокрацията се сля с хелиастичния образ на мигновеното и щастливо спасение.

Проблемът обаче не е в утопичността на това движение. Напротив, той е в това, че то се оказа по-малко утопично. Не е толкова лесно утопията да бъде „разбита" от реалността. Овладяни от утопията, хората сравняват реалността с желания от тях идеал и ако сравнението не е от полза за идеала... отхвърлят реалността. Точно това обаче не става в българското общество днес и все повече хора, дори и сред най-големите поддръжници на „синята идея", са по-склонни да обвиняват утопията, а не реалността. Защо?

* * *

Днес едва ли някой си спомни, че един от факторите за демократичното движение в България беше т. нар. перестроечна литература, най-вече периодиката, от СССР, заляла страната от средата на 80-те години. Значимостта на този фактор може да се обясни тъкмо с достъпността на „перестроечната" литература. Сега нейният широк поток прекъсна. И влиянието на идеите на перестройката като че ли изчезна — не само в България, но и в Русия. Разпадането на СССР погребва и самата перестройка, и всичко, което беше свързано с нея. Но това влияние не се изчерпва само с външни, конюнктурни обстоятелства. Дълбинните нишки все още са запазени. Те са скрити в самата идея за перестройка. Макар че сполучливо намереният от Г. Попов евфемизъм „командно-административна система" даде възможност на адептите на перестройката активно и рязко да критикуват недостатъците на комунистическата система,

критиката им криеше е себе си някои неприятни черти. Преди всичко това беше нейният патос — на „лошата“ реалност се противопоставяше някаква „добра“, но намираща се, както във всяка утопия, другаде, а не тук. Съвсем не е случайно, че в началото на перестройката общо взето никой не оспорваше комунизма. Търсеше точката, от която движението към „светлото бъдеще“ се е отклонило от правилния път. Така рационалният смисъл на критиката беше опорочен, а пространството за търсене на реални алтернативи на комунизма — стеснено. Постепенно обаче критичните акценти се засилваха и беше направено фундаментално откритие. Никаква грешка по пътя не е било имало — грешно било самото движение отначало до край. В резултат на това откритие идеолозите на перестройката формулираха като ли реална цел — демокрация. Но отново все в същата символика на „пътуването“. Сега обаче беше предложено пътуването не към „светлото бъдеще“, а към реалните демократични форми на живот — такива, каквито отдавна съществуват на Запад. Така утопичният стремеж да се измъкнеш от „това“ пространство в „друго“ се запази, но той беше старателно прикрит с широкото използване на политологични и социологични концепции и идеи на западни учени. Идеолозите на перестройката се издаваха обаче чрез не по-малко широко използване на антиутопията. Образите на Оруел, Замятин, Зиновиев, а особено на Платонов се изравняваха както по сила, така и по значимост с чисто научната аргументация, при това не само и не толкова поради желанието да се намери път към съзнанието на милиони читатели, а защото антиутопията по парадоксален начин скриваше и заедно с това провокираше нов кръг „хелиазъм“, превръщайки демократичната идея за разумното общество в нещо като абстрактен антипод на провалилото се „щастливо бъдеще“. Тук се срещнаха утопията и антиутопията, като стана нещо друго — дистопия (Сарджънт).

Дистопията създава не-образ на желаното бъдеще, като преобръща местата на ада и рая. Ако антиутопията превръща в абсурд райското блаженство, прави утопичния рай ад, дистопията прави от отричания в утопията ад рай. Изглежда, че разликата не е

голяма. Но дистопичната трансформация на комунистическата утопия в идеите на перестройката променя качествено самия образ на желаното бъдеще. И ако за идеолозите на комунизма светлото бъдеще отрича капиталистическото настояще и му се противопоставя като рая на ада, перестройката се привижда като връщане на реалиите на така дълго и настървено отричаното настояще, възстановява статуса му на нормалното, дори и на дължимото битие.

Замяната е поразителна. Комунизмът така и си остава фантастичен и абсурден заради нереализуемостта на своите идеали. А капитализмът се превръща в напълно реално настояще за милиони хора. Комунизмът отрови живота на хората поради чудовищната изкуственост на пропагандираните от него форми на общуване. Капитализмът успя да пресъздаде много от идеалите на хуманизма, и то не в абстрактно чист вид, а в реалната пълнота на противоречивото единство на добро и зло в човешкото съществуване. Лишавайки комунизма от място в бъдещето, дистопията откъсва и капитализма от неговата реална вкорененост в човешката история. И така го превръща отново в идеализиран образец.

За „перестройствената“ идеология изобщо е характерно съчетаването и противоречивото съвместяване на съвършено различни моменти. До голяма степен това се обяснява с така и неосъзнатото докрай желание да се прикрие и утопичността на самата перестройка. Това е много важно, тъй като перестройката никога и никъде не би могла да бъде реализирана. Дистопията — това е тъкмо скритата утопия, утопията, която изглежда (а най-често просто се стреми да изглежда) по друг начин — сериозно. В нейния център стои нещо напълно реално — демократичните институции такива, каквито те вече съществуват на Запад. С други думи, това не е само дистопия, но и някакъв „симулакрум“ (Бодриар) на утопия и даже... умъртвена утопия. Идеята за перестройката еднакво противостои и на „хелиастичния“ комунизъм, и на рационалната демократична идея. Симулира преодоляване на първото и фалшифициране на второто.

Самото заимстване на фалшивата утопия от това време на българската действителност се оказва на свой ред... фалшифицирано,

скриващо съвсем други и мотиви и желания в сравнение с тези, които се визираха от „перестройствената“ дистопия. Тук заработи традиционният механизъм на българската идентификация на Своето чрез Чуждото. Тази традиция веднага превърна перестройката в нещо като поредна проекция на „своето“ в „чуждото“, в начин да се скрият зад идеите на перестройката съвсем други настроения. Разбира се, тогава подобен род заимствания бяха не само данък на традицията, но и на натрапената норма на задължителното изразяване на официалната любов и дружба към „великата съветска страна“. Но имаше и нещо друго — още тогава перестройката беше ориентирана към западните норми на демократичното общество. А това съвпаднаше с все по-явната ориентация на българския комунистически режим, а и с общото настроение на интелигенцията. Но съпадението беше външно. Ако за съветските идеолози на перестройката Западът беше версия на все същото „друго място“, за България той беше вече практически ориентир — по-близък, по-реален. Така че при заимстването моментът на критика на утопията беше просто редуциран до констатация в практически план: там е по-добре, отколкото тук. Следователно добре е и ние да живеем така, както живеят там. Дистопията на перестройката беше нужна за легитимацията на това практическо настроение и ориентация и по някакъв начин я възвисяваше, превръщаше я в официална идеология. В България утопичната рецепта на руската перестройка се реинтерпретира като... указание и разрешение утопично движение към щастливото бъдеще да се трансформира в чисто прагматично действие в реалиите на настоящето като път към Европа, към Запада.

В тази връзка превратът на 10 ноември може да бъде интерпретиран като практически завършек на тази трансформация. „Критиката на утопията“ в СССР показва на българските управници, че вече може и да не са толкова послушни. Нещо повече — че трябва бързо да напуснат „лагера“, докато не е станало късно, преди разпадащата се империя да затрупа с отломъците си верните васали. Тази радикална крачка беше инспирирана именно от симулативната подмяна на утопичното с практическото в идеологията на

перестройката. И макар че успяха да „избягат“, верните слуги все пак бяха затрупани от отломъците на системата. Превратът като фалшификация на утопичното движение към истинската демокрация се провали. Защото той направи символично и поради това леко движение в утопичното време. В реалността обаче този род движения са трудни, колкото и да са лесни във въображението. Българските комунисти, опитвайки се да излъжат съветските, излъгаха себе си, което ги провали — въпреки силното желание да се надхитри историята.

Трябва да се отбележи, че реалното движение на България към Запада почна много по-рано от прословутия 10 ноември. То веднага срещна трудности, реална съпротива от „обстоятелствата“. Затова и беше нужен утопичен аргумент, т. е. специално засилване на прагматиците. В този смисъл перестройката се оказа своевременна — щом даже и „те“ (омръзналите „братушки — покровители“) започват да се ориентират към ценностите на западната демокрация, за „нас“ това е още по-естествено.

И още един детайл. Перестройката и в Русия, и в България започна от най-горните етажи на системата на властта. Нейните идеолози и практики бяха активни фигури на партийната политика. Това обстоятелство се оказа допълнителен ускоряващ фактор, подтикнал практиците на властта и в Русия, и в България към действия с непредвидими за тях последици. Хората от този род отдавна бяха загубили всякаква връзка с реалността, те се виждаха като едва ли не всесилни конструктори на новия свят. Много от тях имаха пряко отношение към формирането на важни за цялото общество решения. Но никой практически не носеше отговорност за реализацията на тези решения. Безотговорността формира нещо като комплекс за всеилие. Тези хора живееха в свят, където всичко е възможно. Никаква практика за тях не можеше да бъде критерий на истината, освен, разбира се... тяхното собствено мнение. Те знаеха всичко, използвайки услугите на мощния информационен апарат. Обаче нито официалната, нито неофициалната статистика даваха реална картина, тъй като цялата информация беше „подготвена“ да

угажда на върховете.

Днес много се говори за план „Клин“. По същество става въпрос за инспирирана от комунистите опозиция, която е трябвало да декорира тяхното господство с демократични лозунги, без реално да поставя под съмнение тяхната власт. Никакви документални свидетелства за такъв род мероприятия обаче няма. Може да е имало подобен замисъл. Може би е имало и някакви практически „разработки“. Но проблемът съвсем не е в това. Режимът много по-рано искаше да се отдръпне от сферата на влияние на СССР. Нещо повече, неговата зависимост от „големия брат“ все повече се разглеждаше като преграда към пълното всевластие. Перестройката се оказва повод за нещо като властен „хелиазъм“. Тя породила надежда за мигновено освобождение — толкова по-желано, колкото по-трудно би могло да се реализира. Зависимостта от Москва започваше да изгледа все по-тягостна, щом реалната полза от нея намаляваше. Така превратът трябваше да позволи на властта да стане най-накрая това, което тя винаги е искала да бъде. Безгранична!

Но изходът се оказва фалшив. Толкова фалшив, колкото и инспириралата го дистопия на перестройката. Властта от комунистически тип беше власт само благодарение на своята зависимост от СССР. И затова освобождаването от тази зависимост се оказва фатално — тази несвобода беше нейната свобода да властва. Без покровителство тя изобщо не можеше да съществува. Това стана ясно веднага след 10 ноември. Колкото да е парадоксално, но едва тогава възникна реална опозиция и реално движение към демокрация. Но отново... като утопия. От никого неочакваният крах на режима сякаш взриви низините, породил у тях жестоко разочарование. Изведнъж всички видяха нищожеството властта, от която толкова дълго се бяха страхували. И никой не поиска да остане зависим от тази загубила своя предишен имидж власт. Самият режим съвсем не искаше да си отива от властта — той имитираше това излизане само за външните наблюдатели.

Народът трябваше да играе ролята на благодарен слуга, получил от ръцете на господаря си ролята на статист в трагикомедията на

фалшивата демокрация. Народът обаче не се съгласи да играе тази роля.

Внезапното отслабване на диктата на свой ред породило нещо като „хелиастичен“ порив, но вече не у властващата елита, а у цялото общество. Отслабването, временното изключване на твърдия контрол на властта породило желанието за също толкова бурен пробив на друго място — желанието за освобождаване от властта. Изобщо желанието за освобождаване от ограниченията, налагани от партията — държава, бе реинтерпретирано като движение към „нормално“ общество, където всевластието на партията е заменено от „меката“ — дистантивна власт на различни демократични институции. Това обаче беше фалшива рецепта — отново трябваше с един скок да се окажем някъде на друго място, да вървим „заникъде“. Този събуден от преврата хелиазъм на желание за спасение не би бил изчерпан толкова бързо, ако канализиращите го квазирационални рецепти не бяха почти веднага верифицирани. Българинът внезапно почувства сблъсъка на емпиричното, всекидневното пространство „тук-и-сега“ със „Запада“, по-точно с неговата реална практика и нейните продукти. А те се оказаха едновременно и добри, и лоши. Добри — защото приличат на щастие, а лоши, защото това щастие има реална цена.

Това твърде бързо породило се съмнение в идеалната ориентация на хелиастичния порив на демократичното движение в България стана повод за нещо като колективна защита, защита на утопията от реалността. Но вече не с „перестроечен“, а точно с противоположен нему характер. Емпирически това може да се фиксира чрез постепенното изтласкване в периферията на „перестроечните“ лидери на демократичното движение. А тяхното място заеха посткомунистически настроените лидери. На първо време този ход като че ли наистина успя да концентрира недоволството от реалността в ярките образи на „връщането към нормалното“. Провалът на перестройката беше обяснен просто. Не ни е нужно да се връщаме в Европа. България отдавна е там. Съветската империя изкуствено я е откъснала. Сега е нужно да се върнем към

самите себе си — такива, каквито бяхме по-рано.

Но и пътят на утопичния пробив назад във времето бе облечен в напълно реалистичните и поради това верифицируеми рецепти на реституцията и възстановяването на властващия елит от до комунистически тип. Хелиазмът обаче не може да бъде овладян с толкова реалистични средства. Така той просто се разбива от невъзможността на реалността да отговори на идеала. А това означава, че острото желание „да си отиде" там, където всички проблеми се решават веднага и завинаги, няма как да се осъществи. Това точно „възпалява" съзнанието на големи обществени групи, не им позволява да се себеидентифицират в идеалната плоскост на утопията и по този начин да преживеят реалната криза. Трябва да се отбележи м това, че обществото не може да излезе от никаква, дори и от незначителна криза, мигновено. Обикновено преодоляването на кризисните тенденции се разпростира във времето. При това по правило положителните ефекти се появяват по-късно от отрицателните, свързани с трансформирането на тези страни от живота на хората, които са засегнати от кризата. В подобна ситуация хората трябва да имат освен материалните условия за преживяване на кризата и духовни опори — надежда и желание за търсене на изход. Ако им се отнеме надеждата, дори да имат материалните възможности, те ще се окажат в много тежко състояние. В този смисъл кризата на самоидентификацията е нещо като загуба на надеждата, затваряне на хоризонта на времето в точката „тук-и-сега".

Утопията наистина е нещо като сън, но хората желаят този сън, защото той им носи надеждата та събуждането. Тъкмо отсъствието на утопия, утопията на надеждата (Е. Блох), като че ли изолира българина насаме с трудното всекидневие. А трудностите не се свеждат до икономическите и битови несгоди. Хелиастичният порив в началото на движението към демокрация даде на много хора илюзорна надежда за някакво почти чудесно избавление. Но дистопичният характер на конкретната „мечта" обезсили този порив. Победи действителността. Хората получиха уникалната възможност да проверят силата на идеала за много ограничено време. И идеалът

не издържа. А това поражда все по-силно разочарование. През последните месеци това настроение се проектира и в извънредно широкото разпространение на нетрадиционни за България конфесии и секти. Младите, разочаровани и от утопията, и от дистопията, трескаво търсят някакъв еликсир на вярата, който в края на краища ще възстанови и целостта на собствения им жизнен хоризонт. И нещо друго. В края на май 1992 г. едно след друго станаха няколко много тревожни събития. Беше взривена колата на П. Блъсков — шеф на преуспяващата пресгрупа „168 часа“. Часове по-късно на работното си място в Института за бърза медицинска помощ „Пирогов“ беше бит лекар. След няколко дни на публично място бяха пребити двама популярни артисти. Все повече се надига вълната на телефонния тероризъм. Какво означава това?

Едва ли става въпрос за проява на общата тенденция на повишаване на престъпността, характерна за всички посткомунистически общества. Възможно е хората „да си отмъщават“... на утопията, не издържала сблъсъка на провокираната от самата нея реалност. Вече отбелязахме голямото влияние на утопичния хелиазъм върху т.нар. хтонични слоеве на обществото, в това число и на българското. Но въпросът е в това, че в България едва ли може съвсем точно да се приложи деленето на „върхове“ и „низини“. България е общество с аморфна социална структура, ако се имат предвид традиционните теории по въпроса. Тук се възпроизвежда структурата на кастовото общество. Макар да липсваше публично признание, границите между различните „съсловия“ все пак бяха достатъчно твърди и мобилността между съсловията беше затруднена. В тази връзка много хора, които при други обстоятелства едва ли биха могли да променят своя социален статус, предпочитаха партийната кариера, място в партийната йерархия, което би им осигурило просперитет и в други сфери на живота. Този вид кариеризъм обаче не беше достъпен за всички. Мнозина не можеха да направят кариера нито в партията, нито даже в Комсомола — някои поради това, че те или техните родители са били включени в „черните списъци“ на режима, други поради личните им качества —

неспособност за морален компромис или лоша психична адаптивност. Вече беше отбелязано, че почти никой в такова общество не би могъл да разчита на самостоятелно постигнат успех. Винаги е била нужна помощ. Помагаха и за успеха, но още по-често — за неуспеха. Към 10 ноември се натрупаха много разочарования тъкмо в тази сфера, в сферата на личния успех. По-точно неуспех. Много, твърде много провалени съдби и амбиции, което се оказа достатъчно за взрива на хелиазъм. Но провалът на утопията, нейната дистопична деградация съвсем не можаха да намалят мощности на този взрив. Хората продължават да търсят утопичното в реалността. И като не го намират, започват да отмъщават на реалността. Получило се е така, че в България няма алтернативни на властта форми на "публична" социалност. Липсват легални и легитимни канали за преориентиране на енергията от незадоволеното желание за „спасение" и тя се отправя в непредсказуема посока — индивидуални, неконтролируеми по никакъв начин жестове на лична съпротива срещу реалността. Предмет на такива съвсем небезопасни жестове става „публичният" враг — преуспял бизнесмен или журналист, интелigent, институция и т. н. вълната от лично агресивно противопоставяне на реалността безпокои не само с конкретните си последици, но и със „сгъстяване" на времето пред обществото. Ако търсенето на нова утопия се забави, ако тя изобщо не бъде открита, всички ще бъдем принудени да живеем в свят без утопия. А дали обществото е готово за това? Дистопичното отслабване на утопичното желание за изход остава средство за обществено саморепресиране, хората като че ли заместват надеждата си с някаква съзнателна илюзия. Всичко, което става, „още не е такова, каквото трябва да бъде". Но дали е така? Неконтролируемостта, често психопатичният протест предупреждават — да се живее в свят без утопия е невъзможно. Ако няма надежда на нещо по-добро човекът изгубва смисъла на живота.